

כנס "דתיים וחילוניים בתיאטרון ובמחול בישראל" - פסטיבל עכו 2016

יונת רוטמן

מימין לשמאל: שמעון לוי, יהושע סובול, אמיר אוריין, יגאל אבן-אור, דרור ליברמן, רות אשל, צילום: ענבל לוינת קראוס

Right to left: Shimon Levi, Yehoshua Sobol, Amir Oryan, Igal Even-Or, Ruth Eshel, photo: Inbal Livyatan Kraus

את המושב הראשון - תפיסת עולם חילונית בתיאטרון ובמחול - הנחה פרופ' שמעון לוי, אשר בחן, כחוקר ויוצר, את הטקסטים מהתנ"ך באמצעות הכלים שעולם התיאטרון העמיד לרשותו. לוי הפך לאחד מהקולות החילוניים המובהקים שביקשו לחשוף מחדש את הטקסט התנכ"י כטקסט פרפורמטיבי תיאטרלי. בפנל לוי ביקש מהמשתתפים לדבר על "הקדושה" שנמצאת בבסיס התיאטרון והמחול החילוניים. ראשית, הציג להם דימוי - דמותו של ישו, שחי כאדם בשר ודם וכעבור 33 שנה הפך לישות רוחנית ואיקונה דתית. לדבריו, דימוי זה יכול להוות משל להצגות תיאטרון ומחול, בהם הגוף והטקסט עוברים טרנספורמציה רוחנית ללא עזרתו של אלוהים. המשתתפים נדרשו לתת דעתם כיצד התהליך מתרחש בשדה בו הם פועלים.

אמיר אוריין, מייסד תיאטרון החדר, אמר, שלדעתו, התיאטרון הממסדי בארץ נמצא במצב של קריסה רוחנית - האיפיון הרג אותו. הוא מוצא את החוויות המטאפיזיות בחללים קטנים - בחדרים.

דרור ליברמן, יוצר מחול יוצא בשאלה סיפר על אירוע מכונן שקרה לו בעת תפילות יום כיפור בשנת 2008, כאשר היה, לדבריו, "עם רגל אחת בחוץ". בבית הכנסת, בין 500 אנשים עטופים בטלית, הרגיש לפתע חוויה שכונה "קריסה של חשיבות האירוע". כאשר החל לבחון את אירוע התפילה באמצעים קומפוזיציוניים - הכול קרס תחתיו והוא נשאר לבד עם הפרפורמנס. המחזאי **יגאל אבן-אור**, שמחזותיו עוסקים במתח המאיים לנפץ את גבולות המפגש בין דתיים לחילוניים, הגדיר עצמו כיוצר חילוני, שבמחזותיו הוא "רב עם אלוהים". אבן-אור הסביר שהאובססיה לעסוק בנושא זה נובעת,

כנס לזכרה של ד"ר שוש אביגיל, בנושא דתיים וחילוניים בתיאטרון ובמחול בישראל, התקיים ב-19.10.2016 במכללת הגליל המערבי, כחלק מאירועי פסטיבל עכו. צוות ההיגוי של הכנס - פרופ' דן אוריין, ד"ר הניה רוטנברג, ד"ר שרית קופמן שמחון, צופיה צור, רות שטרן - ביקש לבחון סוגיה בעלת פנים רבות, המעסיקה קהילת יוצרים וחוקרים רחבה בארץ, ונראה ששימתם הצליחה מעל למשוער. הכנס עורר עניין לא רק מעצם העיסוק בנושא, אלא גם בשל העובדה שגיבושו התאפשר עקב תמורות שחלות בחברה הישראלית בשנים האחרונות. כתוצאה של חשיפה ופתיחות, שמגלים חלקים מסוימים בקהילה הדתית ביחס לאמנויות הבמה, הולכת וגוברת התערותם של יוצרים דתיים בעולם התיאטרון והמחול בארץ. תופעה זו, שמתקיימת במקביל בשתי האמנויות, יוצרת שפע של יצירה, שעד לפני מספר שנים הייתה שולית ובטלה בשישים. אם מקבלים את ההנחה שהולדתם של התיאטרון והמחול העברי התאפשרה בעקבות תהליכי חילון, שהתרחשו בחברה היהודית האירופית, והעיסוק בנושאים הלקוחים מהדת, התנ"ך והווי העיירה היהודית נועד לעצב מחדש את דמות החברה החילונית והתרבות העברית בארץ ישראל, הרי שבשנים האחרונות אנו עדים לתהליך כמעט הפוך. בעקבות כך נכנסים לשדה התיאטרון והמחול קולות רעניים, שלא היו קיימים בעבר. באמצעות שלושת המושבים בכנס - א. תפיסת עולם חילונית בתיאטרון ובמחול ב. דיאלוג עם המקורות ג. יצירה דתית בתיאטרון ובמחול - מארגנו ביקשו לחשוף את תנועת המוטלת העוברת בין שתי קצוות אלו ולעורר את קהל המשתתפים והצופים לשאלות ולסוגיות רבות הקשורות לנושא.

בין השאר, מתוקף שייכותו לבני "הדור השני" ומהתמודדותו עם הסוגיה הנצחית והלא מפוענחת - "צדיק ורע לו רשע וטוב לו". מבקרת המחול **רות אשל** תיארה את האופן שהיא מתבוננת ביצירת מחול ולפתע מזהה בה רגע קסום. היא אינה יכולה לנתח זאת מבחינה שכלתנית, אך מאמינה שברגע זה היוצר נגע בשוליה של גלימה אלוהית. המחזאי **יהושע סובול** ביאר תחילה את המושג גאולה. לפי התפיסה הדתית, הגאולה מביטיחה לשפר את מצבו הקלוקל של האדם על ידי אמונה בכוח חיזוני. מנגד, בתפיסה החילונית אין גאולה והיכולת לשפר ולשנות את המצב תלויה באדם עצמו. מה שמבדיל, בעיניו, בין התיאטרון לדת הוא היחס לאשליה - מושג שבמובנים מסוימים חופף למושג גאולה. בשני התחומים (תיאטרון ודת) עוסקים ביצירת אשליה. אולם בעוד שבדת מוסרים את האשליה ככוח, שיש להאמין בו ואין לחלוק עליו, התיאטרון מאמת את קהלו עם סוגיות ציבוריות וחברתיות, שבאמצעותן הוא מבקש להפיג את האשליה. בתיאטרון מתקיימת אשליה הדומה לחוויה דתית, אך היא גם מתנפצת. בתהליך זה נוצרת שייכות אצל הצופה, שמזדהה מקרוב עם המציאות הנחשפת בפניו.

את המושג השני - דיאלוג עם המקורות בתיאטרון ובמחול - הנחה הבימאי והדרמטורג **דני הורביץ**. בהציגו את משתתפי הפנל, אמר שיש בו אנשים חילוניים שנקודת המבט של עולם התיאטרון יצרה אצלם את הצורך לפנות למקורות הדתיים, ויש כאלה שהגיעו מהעולם הדתי ופנו לתיאטרון, על מנת לחשוף את המאבקים המלווים אותם בחייהם.

גבריאלה לב, מייסדת קבוצת התיאטרון הירושלמי המתמקדת בעבודות ממקורות יהודיים, אמרה, תחילה, שההגדרות "חילוני" ו"דתי", המתארות את עמדתו של היוצר הבא לעסוק בתיאטרון, אינן רלוונטיות בעולם הפוסטמודרני המציע כר נרחב של זהויות. כדוגמה לדרך עבודתה, סיפרה על המחזה *שולם* המתרחש סביב שולחן ליל הסדר. לדבריה, המיתוס המכונן של העם היהודי היוצא מעבודת לחירות בנוי מרצף של קטעים שאין בהם סדר הגיוני. ההצגה, בדומה לכך, בנויה מרצף המורכב מפיסות מידע שחיברה מחדש.

שמעון לוי סיפר כיצד התחיל לעבוד על קריאה מחודשת של פרקים מהתנ"ך, שנגלו אליו כאדם חילוני לא רק כטקסטים בעלי ערך ספרותי, היסטורי וארכיאולוגי, אלא גם כאוסף של טקסטים שניתן להעמידם על הבמה. במהלך המחקר הבחין בהוראות בימוי רבות הכתובות בטקסט התנכ"י ומשם נולד הפרויקט התנ"ך כתיאטרון.

רותי אוסטרמן, יוצרת תיאטרון עצמאית, אמרה שהיא אינה "הולכת" למקורות ולחסידות. העולם הדתי שבו גדלה וממנו גם התרחקה, נוכח ביצירתה מאז ומעולם. כדי להמחיש את הקונפליקט בו היא פועלת, אוסטרמן תיארה את המחזה שכתבה וביימה לפסטיבל עכו 2015 "הנסיון לא אוכלת צ'יזבורגר", המתכתב עם המעשייה *מעשה מאבידת בת המלך* מאת רבי נחמן מברסלב. מעשיית הבת האובדת וניסיונותיו של המלך להשיבה לבית מהווים עבורה מעין מראה, שבהשתקפותה נחשף המאבק שלה כיוצרת המשתוקקת לחזור לעולם שהגיעה ממנו.

הרב **ברוך ברנר**, בוגר ישיבת מקור חיים והסטודיו למשחק ניסן נתיב, מנהל כיום את "מעבדת תרבות ורטיגו - מטה יהודה". ברנר סיפר כי כאשר סיים את בית הספר למשחק לא חיפש תיאטרון דתי, אלא תיאטרון פורץ דרך. חוויה מכוננת, שהייתה לו במשך שלוש שנים כתלמיד בסדנה של יז' גרוטובסקי, סללה עבורו את הדרך ליצירה. המפגש עם גרוטובסקי עזר לו לברר מושגים וליצור את החיבור שחיפש בין עולם התיאטרון ולדרך החיים בשיבה. כיוצר, הוא חש שיש הרבה טקסטים שיש בהם סוד, הכלים שקיבל בסדנה עוזרים לו לגלות, באמצעות התיאטרון, פנים רבות ונסתרות.

יעל סלור, יוצרת תיאטרון, שחלקים מהצגתה "החברות של אלוהים", העוסקת במעמדה של האישה בחברה הדתית, הוצגו בתחילת הפנל, אמרה שנקודת מבטה חילונית. העיסוק בנושא התחיל מתרגיל שקיבלה בקורס בסמינר הקיבוצים, שבמהלכו נחשפה לספר "החברים של אלוהים" מאת ליעד שהם. שהם מגולל את קורותיהם של גיבורים מהתנ"ך מנקודת מבטם של דמויות "שוליות" שחיו לצדם. בספר מצאה את המונולוג של

שרה, בו מתואר סיפור העקידה מנקודת מבטה. הקריאה במונולוג הניעה אותה לבחון את התנ"ך מפרספקטיבה נשית עכשווית. מהפנל המרתק, שחשף יריעה רחבה של נקודות מבט של יוצרים וחוקרים הפועלים בשדה התיאטרון, נעדרה הכריאוגרפית **נועה ורטהיים** וחסרונה הורגש.

את המושג השלישי - יצירה דתית בתיאטרון ובמחול הנחה **ד"ר יאיר ליפשיץ**, חוקר ומרצה באוניברסיטת תל-אביב, הבוחן במחקריו את הזיקות בין התרבות היהודית לאמנויות המופע. תחילה, ליפשיץ הגדיר את עצמו כדתי חילוני שאינו אוהב את המושג דת"ש (דתי לשעבר). לטענתו, ניתן לבחון את המושג דתי באמצעות פרמטרים רבים, כגון מגזר, אמונה, פרקטיקה ותרבות. ליפשיץ שאל את משתתפי הפנל שאלה דומה - האם המושג דתי רלוונטי עבורם כיוצרים ובאיזה אופן הם חושבים על היצירה כעניין דתי?

דניאלה בלוך, מייסדת להקת המחול "נהרה" שרקדניותיה מקיימות אורח חיים דתי, תיארה את התמורות שחלו בעולם המחול ביחס לפרפורמרים דתיים. את דרכה במחול החלה כרקדנית יחידה דתית בלהקת בת-דור. חוויה זו הולידה אצלה את הצורך להקים מוסד שיוכל להכיל את מורכבות העולם של רקדניות ויוצרות דתיות. בלהקת נהרה, שנאבקת להיות גוף מקצועי, היא יצרה מרחב המאפשר לרקדניות דתיות לרקוד וליצור במגוון נושאים, חלקם בעלי זיקה מובהקת לדת, חלקם מעלים את מאבקייהן הייחודיים וחלקם מופשטים ורחוקים ממנה.

ד"ר חנה רוטלינגר-ריינר, ראש החוג לאנגלית במכללת תלפיות, חקרה קבוצות תיאטרון של נשים במגזר הדתי לאומי. המחקר שהחלה בסוף שנות התשעים עקב גם אחר קבוצות תיאטרון של נשים חרדיות, אך כיוון שהן לא הסכימו לשתף עמה פעולה התמקדה בנשים השייכות למגזר הציוני דתי. רוטלינגר-ריינר הבחינה במחקרה בתהליך שעובר על רבנים ביחסם לקבוצות נשים העוסקות בתיאטרון. תחילה היו מעורבים וליוו מקרוב את התכנים המוצגים. בהמשך, עם קבלת הלגיטימציה של קבוצות התיאטרון במגזר הדתי, הן זכו למעמד מכובד וקיבלו כר פעולה נרחב יותר מהממסד. **חגי לובר**, שחקן, במאי, מחזאי ומייסד תיאטרון "אספקלריא" - במה לתיאטרון יהודי, הביע את שמחתו על הדיון שהתנהל בכנס, שלדבריו לא היה יכול להתקיים בעבר כשהתחיל לחפש את דרכו המקצועית. לפני כ-20 שנה התיאטרון היה סגור עבור קבוצות "אחרות" ובחיפושיו אחר מענה פנה לשולי רנד. המפגש אתו שאב אותו לעולם התיאטרון שהיה "נעול" בפניו. העיסוק ביהדות בתיאטרון החילוני נראה, לדידו, כסיקור עיתונאי שטחי שנועד לעצבן, להרגיז ולהציג את הדתיים (כדוגמת דמותו של קוני למל) באופן סטראוטיפי, נלעג וחד ממדי. את החלל הזה ביקש למלא באמצעות תיאטרון "אספקלריא", שנותן במה לשחקנים מהמגזר הדתי ומציג תמונה רחבה ומעמיקה של היהדות והדת.

אביטל בן-גל, בוגרת מכללת אורות וחברה בלהקת המחול "נגה", שרוקדות בה נשים שומרות מצוות, אמרה שהיא מתקשה עם ההגדרה של הדתיות, שבעיניה, מתארת מעטפת חיצונית כללית מדי. כשהיא נכנסת לסטודיו, היא מרגישה את הגוף האישי, הפרטי, וחוויה זו מובילה אותה לבחון את ההוויה האותנטית שלה כאישה מאמינה יוצרת. בן-גל תיארה את התהליך של כניסת המחול למגזר הדתי ואת הדיאלוג המבורך, שהתרחש בעקבות מפגש זה.

מוני יוסף, מנכ"ל המרכז לתיאטרון בעכו, סיפר על קבוצת תיאטרון של נשים מרקע דתי שהקים. בעקבות הערה מהקהל שהזכירה למוני, שהקבוצה הופיעה עד כה בפני קהל של נשים בלבד, נחשף מעט הוויכוח, שנשאר ברובד סמוי במהלך הכנס, על "גבולות המותר והאסור" בדת. מוני הבטיח שבקרוב הקבוצה תופיע בפני קהל מעורב משום, שבסופו של דבר קולן של הנשים הדתיות פונה בעיקר לגברים בחייהן.

הדר גלרון, שחקנית, מחזאית ויוצרת תיאטרון, שגדלה בבית דתי באנגליה ועלתה לארץ בגיל 13, אמרה שמצאה את דרכה בתיאטרון כאשר הצליחה להפריד את המושגים אמונה ודת. הדת היא מערכת פוליטית, מורכבת ומסואבת, ואילו האמונה היא עניין אישי שכל אדם יכול לגבש לעצמו.

פרופ' יהודה מורלי (האוניברסיטה העברית), חוקר ומחזאי שעסק בחקר תיאטרון וקולנוע צרפתיים, בתיאטרון יהודי וגם כתב מחזות שהוצגו במספר ארצות, סיפר שהחל לעסוק בדת דרך מחקרו על פול קלודל, שהיה נוצרי

אדוק. במהלך המחקר התוודע לצדדים הפחות מוכרים של קלודל, לניסויי התיאטרליים ולחיפושיו אחר סוג חדש של תיאטרון מוזיקלי. את כל אלו ניסה ליישם במחזותיו ובדרך עבודתו.

אורן טישלר, רקדן, יוצר, חוזר בתשובה המזוהה עם זרם חב"ד, היה רקדן בעבר בלהקת המחול הקיבוצית ובלהקות נוספות. טישלר תיאר את תהליך החזרה בתשובה כאשר הבין שאלוהים נמצא וקיים בכל דבר ואין עוד מלבדו. עם התפיסה הזו הוא נכנס לסטודיו. בתחילת דרכו, כיוצר דתי מאמין, כתב מכתב לרבי, שלא פסל את האפשרות של טישלר לרקוד ולהופיע. מאז הוא יוצר מחול כאדם מאמין שאלוהים כל הזמן נוכח ביצירתו.

מגוון האנשים והתפיסות הרבות, שהוצגו בשלושת הפגלים, חשפו את יתרונם, אך גם את חסרונם של כנס מסוג זה. תחת מטריית הכנס המארגנים קיבצו מבחר רב של אנשים רלוונטיים, שניסיונם כחוקרים ויוצרים חשף פנורמה רחבה של תפיסות וגישות שמרכיבות את הפסיפס המגולם בשם הכנס "דתיים וחילוניים בתיאטרון ובמחול בישראל". אולם רוחב היריעה שנפרסה, בעיקר אפשרה את ההצגה של מגוון דעות, קולות ואנשים, ופחות לעסוק בסוגיות ובקונפליקטים הנמצאים בלב הנושא. את החלל הזה מילאו שני מרכיבים שהיוו חלק פעיל בכנס - הקהל והמופעים שנשזרו במהלכו. נראה היה שהקהל המגוון, שנכח במקום, הורכב בחלקו מאנשים שמתחבטים בדרכם המקצועית כמו אלו שהופיעו בפנל. הערותיהם בנושא גבולות האסור והמותר שלהם כפופים יוצרים דתיים, מקומה של האישה הדתית היוצרת, ושל נשים בכלל בדת - חשפו מעט מהמאבקים הפנימיים שמסתתרים מאחורי כותרת הכנס.

המרכיב השני, שדרכו היה ניתן לחוות את עומק המאבק שהיוצרים החילוניים והדתיים מתמודדים עם הנושא, היו ההצגות והריקודים ששולבו במהלך הכנס. היוצרים והיוצרות הציגו בזה אחר זה תמונת עולם מורכבת שנגעה לעצבים החשופים של המאבק, ללא מילים מיותרות, הגדרות והסברים. בחלק זה של הסקירה אתייחס ליצירות שהוצגו, אך ראשית אני מתנצלת. הגעתי לכנס לאחר מושב הפתיחה שהציגה **ד"ר שרית קופמן שמחון** והופיעו בו שלוש יצירות תיאטרון בשלושה מונולוגים: **הדר גלרון קול באשה ערוה, אורית שור רבי רחומי, רחל קשת ותהר ותלד** (מחזה שביימה יחד עם **חנה זאנה גרינולד**). להחלטה של מארגני הכנס להתחילו במבחר מונולוגים של נשים יוצרות, המתמודדות עם מגבלות בעולם הדתי, יש ערך רב, בעיניי, ורק בשל היעדרותי ממושב זה איני מתייחסת אליו בכתב.

כפי שציינתי תחילה, בשלושת הפגלים שהוצגו בכנס הורגשה תנועת המטוטלת הנעה בין התפיסה המביטה בתנ"ך, במקורות ובדת מבחוץ לבין תפיסתם של אנשים דתיים, המשתמשים בכלים שהתיאטרון והמחול מציעים להם כדי לבחון מפגנים את העולם שהם חיים בו. תנועה זו מהקצה לקצה הורגשה גם בהצגות ובריקודים שהופיעו בכנס ואתאר אותה לא לפי סדר ההופעות בו, אלא לפי מיקומם במרחב המתקיים בין התפיסה אפיקורוסית לאורתודוקסית.

בקצה הצד "האפיקורסי" בלטה ההצגה **מתחזקים** (תיאטרון החאן, מחזאי: **ב. מיכאלי**, במאי: **מיקי גורביץ'**, שחקן: **יהויכין פרידלנדר**). **מתחזקים** הוא מחזה סאטירי על מחזיר בתשובה המבוסס על חומרי גלם, שחלקם נאספו בסמינרים לחזרה בתשובה. פרידלנדר נכנס לעורו של מחזיר בתשובה כריזמטי המשתמש בכל התרגילים הנהוגים בסמינרים אלו, וביניהם משוואות ביגמטריה היוצרות מאזן אימה מצחיק ומבעית: המספר 727 = "תיאטרון טמא", גם "אך בתר"ג כוחותינו" וגם "כל הכרטיסים נמכרו"; המספר 319 = "אפרטהייד בשטחים", "לפלסטינים", "בעיו"ש", "היא קיום מצווה". עם התקדמות ההצגה נחשפת הברית הלא קדושה בין התפיסה הדתית לתפיסה הלאומנית. ההצגה, שנראית כמופע סטנד אפ, מצליחה לעורר שאלות, להצחיק עד דמעות ולהרגיז מאוד - תלוי בנקודת המבט של המתבונן בה.

לא רך ולא קליל (כוריאוגרפיה וביצוע: **דרור ליברמן**) הוא מופע כובש לב של יוצר יוצא בשאלה, שמתבונן על חייו, על משפחתו ועל אמונתו באופן, שהוא, מחד, מרוחק, ומאידך, אמפתי מאוד. במהלך הריקוד ליברמן חושף את זהותו ואת המאבקים האישיים בחייו, כשהוא נעזר במבנים טקסטואליים האופייניים לתנ"ך ולטקסטים מהמקורות. כך, לדוגמה, את רשימת 11 אחיו הוא מציג במשפט "ואלה שמות". נראה שרק משמיעת שושלת השמות של אחיו ואחייניו ניתן למקם את הזהות הדתית של כל אחד מהם. המופע של ליברמן מסתיים ברשימה נוגעת ללב שהוא מציג באמצעות תבנית מספרים מהטקסט **אחד מי יודע**, כשהוא מבצע סלטה בין מספר למספר - "12. צלקות בראש 11. אחים 10. ט בעו"ש 9. אהבות נכזבות 8. שיחות שלא נענו 7. עבודות שניסיתי 6. אצבעות ברגל שמאל 5. שותפים 4. ארוחות ביום 3. שניות של חשש לפני כל סלטה 2. הורים 1. אה אה אה...". התמונה **פילגש בגבעה** מתוך ההצגה **החברות של אלוהים** (תיאטרון יפו, מחזאי: **ענבל גוצר**, במאי: **יעל סלור**) מתחילה בהצגה של שלוש השחקניות "הגיע הזמן לספר את הסיפור כמו שאני מכירה אותו". קריאה זו היא עמדתו המוצהרת של המחזה שתוך כדי תיאור הסיפור המזווע מספר שופטים על האונס האכזרי של פילגש משבט בנימין - מתואר גם עולמן של נשים דתיות הנאבקות כיום במוסכמות חברתיות מגבילות ומדכאות. ההצגה מתעמתת בעוז עם עולמן של הנשים אז והיום, ומוצגת בצורה קצבית ומעניינת, תוך שימוש בקונבנציות פרפורמטיביות, שמתכתבות עם עבודתה של רינה ירושלמי "ויאמר וילך".

בצד השני של המטוטלת ניתן למקם את שני הריקודים שהופיעו בתום הכנס. **שין** (להקת נהרה, כוריאוגרפיה: **דורון רז**, רקדניות: דליה פרץ, ליה וייל וסנונית ברבן) הוא ריקוד יחסית מופשט ולכאורה לא ניתן לשייכו לשום קטגוריה - דתית או חילונית. רק הידיעה על זהות הלהקה המיוחדת, בה רוקדות נשים דתיות חותרת תחת מופשטות זו. מהמבט בהן מתעוררות שאלות שבמקרים אחרים כלל לא עולות, כמו לבוש הצנוע של הרקדניות, הטכניקה שלהן וגבולות חופש התנועה. תהיות על מרכיבים אלו חושפות את המאבקים הסמויים שאינם מוצגים ברובד החיצוני של הריקוד, אך הם חלק בלתי נפרד מחייהן כיוצרות ורקדניות השייכות לחברה הדתית. **בבות** (כוריאוגרפיה וביצוע: **אורן טישלר**, נגן: דניאל הירש) הוא ריקוד סולו, בו הרקדן מתייחס למוזיקה שמבצע נגן גיטרה שנמצא על הבמה. כשצפיתי בריקוד של טישלר, החוזר בתשובה לא יכולתי שלא להשוותו לריקוד של ליברמן היוצא בשאלה. במובן מסוים הוצגו כאן שני הפכים. הריקוד של טישלר אינו מחפש את הווירטואוזיות, שנמצאת בשפע בריקוד של ליברמן, גוף בריקוד של טישלר גופו של הרקדן מכוסה בלבוש ובה של ליברמן גוף הרקדן חשוף. בריקוד של טישלר יש מוזיקה ובה של ליברמן אין, בריקוד של טישלר אין טקסט אישי ובה של ליברמן יש הרבה. מבעד לבחירות אלו מתגלה חוויה רוחנית של אדם מאמין שהריקוד הוא חלק מהחיפוש שלו אחר התשובה.

סיכום - הדימוי בפתיחת הכנס של לוי על הגוף הגשמי של ישו, שעבר טרנספורמציה והפך לישות רוחנית, יפה גם לתיאור הכנס עצמו. הנושא הכבד, שהיה יכול להיות מוצג בדרך מחקרית, יבשה ומשמעממת, קיבל נופך ועצמה רוחנית בזכות משתפי הכנס. יש לחזק את ידיהם של צוות ההיגוי **פרופ' דן אוריין וד"ר הניה רוטנברג**, העומדים בראשם, שהצליח להביא אליו אנשים מעניינים ולשבצם בפורמט המשלב מחקר ופרקטיקה, ולקוות שימשיכו להגות כנסים כאלה גם בעתיד.

יונת רוטמן, בוגרת האולפנה למחול מטה אשר, סיימה בהצטיינות תואר שני בתיאטרון באוניברסיטת תל-אביב, בה היא כותבת את עבודת הדוקטורט שלה העוסקת במחול בישראל. רוטמן מנהלת את פרויקט הארכיון של להקת המחול הקיבוצית, מרכזת את מגמת המחול בבית הספר עמק-תבור ובגעתון ומנהלת אמונתית של כנס מחול צעיר במנהל לחינוך התיישבותי.